

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۱۷

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۲/۲۵

مقاله پژوهشی

فصلنامه علمی عرفان اسلامی

سال هجدهم، شماره ۷۲، تابستان ۱۴۰۱

ریا و اخلاص و بازتاب آن در شعر حافظ

محمد رضا حصارکی^{۱*}

چکیده

اندیشه‌های اخلاقی در شعر حافظ جایگاه ویژه‌ای دارند. شعر حافظ مملو از مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی و انسانی است که هرکدام برای نوع بشر درس زندگی به‌شمار می‌روند. پند و اندرزهای اخلاقی حافظ که بسیاری از آنان ریشه در تعالیم دین مبین اسلام دارد، رهنمودهایی برای زندگی هستند که با دقت و ظرافت ادبی، راه و رسم خوب زیستن را به انسان نشان می‌دهد. حافظ شاعر اندیشه‌های ناب انسانی است که معنویت حاکم بر اشعار او ریشه در آیات قرآن و احادیث و روایات دینی دارد که جامعه را به سمت فضائل اخلاقی رهنمون می‌سازد. اشعار حافظ درباره اخلاق و ارزش‌های اخلاقی چنان زیبا و هنرمندانه سروده شده‌اند که می‌توان او را یک جامعه‌شناس صاحب‌سبک در زمینه آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی دانست. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی بر آن است تا علاوه بر بررسی ریا و اخلاص از منظر آیات و احادیث و تبیین معنا و مفهوم آن‌ها، دیدگاه این شاعر بزرگ را با ارائه شواهد شعری در خصوص این دو خصیصه بررسی کند.

واژگان کلیدی:

ریا، اخلاص، منظر، شعر فارسی، حافظ.

---

^۱ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر قدس، ایران، تهران. *نویسنده مسئول:

پیشگفتار

ادبیات هر ملتی آئینه تفکرات، اندیشه‌ها، فرهنگ، آداب و رسوم آن ملت است که با زبانی هنری به بهترین شکل و محتوا و براساس ویژگی‌ها و تفاوت‌های خود، در دسته‌های گوناگون قرار می‌گیرد. از میان انواع ادبیات، نوع تعلیمی آن یکی از گسترده‌ترین و درازآهنگ‌ترین انواع ادب فارسی است. آوردن اشعار تعلیمی در شعر شاعران گاه مستقل است، همانند منظومه‌های نظامی گنجوی، به‌خصوص مثنوی مخزن الاسرار که در کنار مسائل دینی منحصراً به آموزه‌های تعلیمی و اخلاقی می‌پردازد و گاه در لابلای انواع ادبی دیگر اعم از حماسی، عرفانی و غنایی نیز به چشم می‌خورد؛ به‌عنوان مثال دیوان شاعری چون حافظ که یکی از بزرگترین شاعران عزل‌سرای زبان فارسی است، از لحاظ دربرداشتن نصایح و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی، یکی از بی‌نظیرترین دیوان‌های شعر فارسی است (قیصری، مهری‌نژاد، ۱۳۹۴: ۱۲۹). حافظ درخشان‌ترین ستاره فرهنگ فارسی است و در طول چند قرن تا امروز، قشرهای متعددی، به زبان او وصف حال خود را یافته‌اند. دیوان اشعار او در ایران و خارج از ایران مورد توجه عاشقان و علاقمندان او است. درون جامعه ما و بیرون از آن، درباره حافظ سخن‌ها گفته‌اند و قلم‌ها زده‌اند و صدها کتاب در شرح حال او یا دیوان اشعارش نوشته‌اند. فرهنگ درحقیقت شاخص هویت یک ملت و مهمترین عاملی است که بین جوامع و ملت‌های گوناگون، تمایز و تفاوت ایجاد می‌کند و به‌وسیله آن می‌توان جوامع و حتی افراد متعلق به جوامع مختلف را از هم بازشناخت (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۷۲، ۶). حافظ مانند بسیاری از شاعران طراز اول دوره‌های که صوفیان به متفکران قوم تبدیل شده‌بودند، به زبان ادب عارفانه سخن می‌گفت، اما به‌خلاف همه شاعران این دوره، او شاعر عرفانی نبود، بلکه لسان غیب عصری از تاریخ ایران بود که دانستن زبان و خط او یغوری را فضل تمام می‌شناختند. چنانکه طباطبایی به نقل از جوینی می‌نویسد، در نظام یاسای چنگیزی هر مزدوری دستوری و هر مزوری وزیری-شده بود (طباطبایی، ۱۳۸۷).

پرداختن به ارزش‌ها و اصول اخلاقی و انسانی در تمام ادوار تاریخ ادبیات ایران و جهان مورد توجه و تاکید نویسندگان، ادبا و شعرا بوده و هست. نقش اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در زندگی بشر بر هیچکس پوشیده نیست. احترام به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی سبب شکل‌گیری سبک زندگی سالم و به تبع آن سعادت دنیوی و اخروی انسان می‌شود. و به همین دلیل نیز شاعران و نویسندگان به-

عنوان زبان گویای اجتماعی که در آن زندگی می‌کنند و آسیب‌ها و چالش‌های موجود در آن را می‌بینند، همواره بر آن بوده‌اند تا فضائل و رذائل اخلاقی را در قالب‌های مختلف ادبی برای افراد جامعه معلوم و به ترویج آن کمک‌نمایند که این ویژگی در اشعار حافظ نیز به‌خوبی نمایان است. ریا و اخلاص که در این مقاله به آن‌ها پرداخته‌خواهد شد دو خصلت انسانی و اخلاقی که یکی مذموم و دیگری موردستایش اند هم در شعر حافظ و هم در شعر بسیاری از شاعران قدیم و معاصر به چشم می‌آید.

بیان مسأله

اخلاص و ریا دو مفهومی هستند که در مقابل هم قرار دارند و وجود هر کدام باعث از میان رفتن دیگری می‌شود. این دو اصطلاح و ویژگی‌های هر کدام از سوی دانشمندان، فقها و علمای دین به‌کرات توصیف شده‌اند که نتیجه کلی این اوصاف بر ضرورت اخلاص و دوری‌جستن از ریا در انجام امور است. اهمیت این دو صفت یکی به‌لحاظ ارزشی و دیگری به‌جهت رفتاری زشت و ناپسند در ادیان و مذاهب مختلف و همچنین در فرهنگ شفاهی و کتبی ویژه در بین شاعران و نویسندگان مورد توجه بوده‌است. ریا رفتاری مزورانه و به‌دور از اخلاق است که نه‌تنها فرد را دچار خسران روحی و روانی می‌کند بلکه باعث دور شدن او از اخلاق و ارزشهای اخلاقی می‌شود. چنین رفتاری باعث می‌شود تا فرد در برداشتی غلط، رفتارهای خود را در چشم دیگران مثبت و خیرخواهانه جلوه‌دهد. در تقابل با ریا، اخلاص وجود دارد که نشأت گرفته از نیت پاک و خیرخواهانه افراد است. اخلاص در انجام امور مانع از نفوذ هوای نفس در فرد می‌شود و برخلاف ریا که فرد به دنبال آن است که با تظاهر به انجام کارهای خیر و نیک، خود را در نگاه دیگران موجه و مثبت نشان‌دهد، در اخلاص آنچه فرد را وادار به انجام یک کار می‌کند تقرب به خداوند و دستیابی به آرامش روحی و روانی در کمک به دیگران است. علمای اخلاق، اخلاص را سرچشمه و منبع تمامی اخلاق فاضله و بالاترین صفات پسندیده به‌شمار آورده‌اند و بر این عقیده و باورند که قبولی عمل و صحت و درستی عبادت به آن بستگی دارد. از سوی دیگر، صفت نفاق و ریا و سالوس را از جمله پست‌ترین و بدترین صفات رذیله و ناپسند که طاعت و عبادت و اعمال خیر آدمی را ضایع و باطل می‌کند، دانسته و هر کدام به‌نوعی و شیوه‌ای به مبارزه با آن پرداخته‌اند (مقیمی، ۱۳۸۵: ۲۵). اخلاص حقیقتی است که به بودن و کوشیدن انسان معنی‌داده و تمامی حرکات او را جهت می‌دهد. همانگونه که آب مایه حیات پدیده‌هاست و عامل شادابی آن‌ها، اخلاص نیز موجب حیات و ارزش اعمال و پشتوانه‌ایست برای بقاء و دوام آن. اهمیت عمل بیش از آنکه به اندازه و مقدار آن مربوط باشد به چگونگی و کیفیت آن ارتباط دارد (دانشی، ۱۳۸۳: ۳۲). از نظر اسلام راه، راه خداست و بس؛ مقصد خداست نه چیز دیگر، اما راه خدا از میان خلق می‌گذرد. کار برای خود کردن نفس پرستی است، کار برای خلق کردن بت پرستی است، کار برای خدا و برای

خلق کردن هم شرک و دوگانه‌پرستی است بلکه کار خود و کار خلق برای خدا کردن توحید و خداپرستی است و راه صحیح و صراط مستقیم در اسلام آن است که کارها به نام خدا آغاز شود (مطهری، ۱۳۷۸: ۱۳۵). ریاکاری بنیادهای فرهنگی جامعه را نشانه‌می‌گیرد و عامل نابودی انسجام مناسبات اجتماعی و رواج بی‌اعتمادی می‌شود و جامعه را دچار تزلزل و عدم‌ثبات می‌کند. بسیاری از سازمان‌ها، نهادهای اجتماعی، روابط خانوادگی و مانند آن، با کاربست ریاکاری و کتمان حقیقت به شکل تصنعی، رفتارها و ارزش‌های انباشته‌ای را فراهم می‌کنند که در نهایت، تداوم این شرایط، موقعیت افراد و گروه‌ها را متزلزل می‌کند و بدبینی افراد جامعه را نسبت به همدیگر افزایش می‌دهد. گاهی ریاکاری‌های فردی، به ریاکاری‌های جمعی، سازمانی و گروهی می‌انجامد. به تعبیر دیگر ریاکاری یک فرد، زنجیره‌ای از ریاکاری را در حوزه‌های خانواده و محیط‌های اجتماعی به وجود می‌آورد و عاملی بزرگ در نابودی امنیت و تأمین اجتماعی جامعه می‌گردد (اللهیاری و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۰۰).

از دیرباز اخلاق در زندگی بشر نقش و جایگاه والایی داشته و شعرا و نویسندگان در آثار خود به فضائل اخلاقی توجه خاص داشته‌اند. اخلاق در واقع مجموعه باید‌ها و نبایدهای زندگی است که در ادبیات به بهترین شکل مورد استفاده قرار گرفته است. از آنجاکه شعرا و نویسندگان از دل اجتماع برخاسته‌اند، آنچه می‌نویسند و می‌سرایند نشأت گرفته از حقایقی است که در اجتماع با آن مواجه بوده و آن را درک کرده‌اند. با نگاهی به تاریخ شعر فارسی این واقعیت آشکار می‌شود که شاعران همواره در صدد ارج نهادن به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی بوده و رذائل اخلاقی را نکوهش کرده‌اند. حافظ از شاعران بزرگ و نامدار ایران زمین است که در اشعار خود به زیبایی فضائل و رذائل اخلاقی از جمله ریا و اخلاص را به بهترین شکل ممکن به تصویر کشیده است. شواهد و مستندات شعری که در متن مقاله به آن‌ها اشاره خواهد شد در واقع پاسخی به سؤال اساسی این پژوهش نیز می‌باشد.

- سؤال پژوهش

۱- ریا و اخلاص در شعر حافظ چه مفهومی دارند؟ آیا حافظ توانسته این دو خصلت را به شکل مطلوب تبیین نماید؟

- روش پژوهش

روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی است که برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از روش کتابخانه‌ای استفاده گردید. در این پژوهش پس از تدوین مبانی نظری، مهمترین و شناخته شده ترین اشعار حافظ دربار ریا و اخلاص شناسایی و جداگانه مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

- پیشینه پژوهش

مرجع‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به بررسی ریا و تزویر و انعکاس آن در اشعار جامی پرداختند. به عقیده آنان جامی یکی از شاعران برجسته ادبیات تعلیمی ایران است که در آثار ارزشمند خود به مباحث اخلاقی از جمله ریا پرداخته‌است. از اشعار او برمی‌آید که در دوران وی ریا، صوفی‌نمایی، تشکیل گروه‌هایی از متصوفه در اطراف یک شیخ و سکونت در خانقاه برای مقاصد مادی و سوءاستفاده از دین و باورهای خالصانه مردم، بسیار رواج داشته‌است. وی در اشعار خود به‌ویژه در «سلسله‌الذهب»، با انتقاد از این رذیلت اخلاقی، گوشه‌هایی از مردم‌فریبی زاهدنمایان و ریاکاران زمان خود را برملا ساخته‌است. اللهیاری و همکاران (۱۳۹۹) در بررسی انعکاس ریا و تزویر در شعر کلیات عبید زاکانی به این نتیجه دست‌یافتند که در کلیات عبید زاکانی تزویر یکی از موتیف‌های آثار او محسوب می‌شود. شاعر در سروده‌های خود قصد دارد ضمن برملا کردن چهره حقیقی سیاستمداران و صاحبان‌قدرت، مرائی، مخاطبان عام و خاص خود را از ترفندهای گفتاری و رفتاری این جماعت مطلع کند تا در نهایت، مردم با کنارزدن آن‌ها، زمینه‌های لازم را جهت ایجاد جامعه‌ای مطلوب و آرمانی فراهم کنند. اسماعیلی و نقدی (۱۳۹۹) در پژوهشی اندیشه ملامتی در دیوان غزالی مشهدی را مورد مطالعه قرار دادند. نتایج بررسی نشان می‌دهد که غزالی مشهدی تفکرات ملامتی را در چند محور اصلی بیان می‌کند: ملامت‌جویی - استقبال از بدنامی - بیزاری از مسجد و خانقاه و پناه‌بردن به صومعه و خرابات - تظاهر به فسق و کفر - تکریم رندی و قلندری، رستگاری در عشق اعتراض به زاهد و صوفی ریاکار، دوری از ریا، دوری از خودپرستی و کبر، نفی خویشستن و... احمدی (۱۳۹۵) در پژوهشی به مطالعه و بررسی اندیشه‌های ملامتی در شعر فخرالدین عراقی پرداخته‌است. وی در پژوهش خود چنین نتیجه‌گیری می‌کند که فخرالدین عراقی فراتر از دیگر شاعران عارف در اشعار شورانگیز خود با جسارت و بی‌پروایی بی‌مانند و با زبانی ساده و بی‌تکلف درصدد تبیین هنرمندانه این اصول برآمده و با اسلوب بیان خاص خویش به مضامینی چون؛ اجتناب از ریا، نفس ستیزی، بی‌ادعایی در علم، کرامات و اسرار الهی، ترک خودبینی، توکل، ملازمت غم و اندوه و لزوم داشتن پیر و مرشد، بردباری در برابر جفا، به‌عنوان اهم اصول ملامتیه، پرداخته‌است، به‌نحوی که دیوانش را می‌توان تفسیر منظوم اصول ملامتیه به‌شمار آورد.

آنچه از مطالعات فوق برمی‌آید نشان‌دهنده این اقعیت است که رذائل و فضائل اخلاقی همواره مورد توجه شاعران این مرز و بوم بوده‌است و در اشعار خود تلاش کرده‌اند زشتی‌ها و زیبایی‌ها، پلیدی‌ها و پاکی‌ها را به‌زبان شعر به دیگران منتقل کنند. حافظ نیز در زمره شاعرانی بوده‌است که در اشعار خود به جنگ پلیدی‌ها و ناپاکی‌ها رفته و به اشکال مختلف به آن‌ها واکنش نشان داده‌است؛ در

این پژوهش نیز نوع نگاه این شاعر بزرگ به دو خصلت ریا و اخلاص مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد.

مبانی نظری

مفهوم اخلاص و ریا

ریا از ماده رأی به معنی این است که شخص کاری را به انگیزه جلب توجه مردم انجام دهد (معجم مقاییس اللغة، ج ۴: ۷۳). در فرهنگ معین معنی ریا به معنای [ع. ریاء] (مص ل.) تظاهر، دورویی و در لغت‌نامه دهخدا ریا. (ع امص) ریاء. ظاهر سازی. چشم دیدی. (یادداشت مولف). ساختگی. ظاهری معنا شده است. واژه اخلاص، مصدر باب افعال از ریشه خلوص و اخلاص به معنای پاک شدن و سالم-گشتن از آمیختگی است (لسان العرب، ج ۳: ۱۷۳). اخلاص پاک کردن نیت از شرک و ریاست، چنانکه تزکیه و تهذیب نفس، زدودن روح از صفات ناپسند و کدورت‌های معنوی است و تطهیر، پاک کردن ظواهر جسم و بدن از آلودگی‌های ظاهری است و چون اخلاص امری قلبی و وجدانی است نمی‌توان آن را با ظاهر زیبا و حجم کار ارزیابی کرد (آقامیری، ۱۳۸۳: ۲۱۴). در بیان اندیشمندان اسلامی عبارت است از پاک و خالص ساختن قصد و نیت از غیر خدا. پس هرکسی که طاعتی را به جا آورد و قصد قربت داشته باشد ولی با آن غرضی دنیوی بیامیزد عملش خالص نمی‌باشد، مثلاً برای رسیدن به سلامتی بدن و پالایش آن از چربی‌های اضافی روزه بگیرد و هدف اصلی و محرک واقعی او برای روزه گرفتن چنین قصدی باشد و... (مجتبوی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۵۳۰).

ریاکاری بیماری بسیار بدخیم و خطرناکی است. در جامعه‌ای که این توده سرطانی پدید می‌آید، به زودی می‌تواند رشد کند، ریشه بدواند و سراسر جامعه را فرا بگیرد و آن جامعه را دچار پریشانی و اختلال کند. ریا همچون موربانه مرموز است که بیش از هر چیز ریشه‌های اعتماد را می‌جود و پایه‌های اعتقاد را سست می‌کند. ریاکار خود را در قالبی وانمود می‌کند که به راستی آنگونه نیست. در جامعه‌ای که دورویی و ریاکاری به گونه گسترده‌ای فراگیر می‌شود، نخستین فضیلتی که آسیب می‌بیند اعتماد است (حسن لی، ۱۳۹۷: ۶۱).

آنچه مسلم است ریا ریشه در فرومایگی و ضعف نفسانی انسان دارد، زیرا کاری که در آن نیت تقرب به خداوند وجود نداشته باشد و صرفاً بر اساس هوی و هوس نفس و خودنمایی صورت گیرد نه-تنها ارزش کار را از بین می‌برد بلکه دیگران را نسبت به فرد ریاکار بدبین می‌سازد. ریا آفتی است که روح و جسم را دچار بیماری می‌کند و اجتماع را از راستی و درستی دور می‌سازد. فرد ریاکار، در جامعه دست به اقداماتی می‌زند تا اعمال و رفتارهای خود را در چشم دیگران موجه و ارزشمند نشان-دهد اما از این واقعیت غافل است که دیر یا زود رفتار مزورانه وی بر دیگران آشکار می‌شود و ارزش

کار او از میان می‌رود. این درحالی است که اخلاص روح و روان فرد را جلا می‌دهد و او را به آرامش روحی و روانی می‌رساند زیرا اخلاص فرد را از اسارت هوای نفس آزاد می‌سازد و سبب می‌شود که احساس درونی خوشایندی از رفتار و اعمال خود داشته‌باشد بی‌آنکه متنی بر دیگران باشد.

ریا و اخلاص از منظر قرآن و حدیث

دعوت به خداپرستی و اخلاص در بندگی سرلوحه دعوت همه انبیاء الهی بوده‌است. دستور بندگی خالص در قرآن علاوه بر واژه اخلاص و مشتقات آن با کلمات و عبارات‌های متنوع دیگری آمده‌است؛ مانند: یزیدون وجهه، اسلم وجهه لله، نصحو الله، ابتغاء مرضات الله، ابتغاء وجه الله، و قربات عند الله، حنیف، تبتل الیه. ضد اخلاص در اعتقاد و عبادت، شرک و بت پرستی و مقابل اخلاص در طاعت ریا است که در روایات از آن به شرک خفی و شرک اصغر تعبیر شده‌است (بطحایی گلبایگانی، ۱۳۹۲: ۹۷). شخص مخلص علاوه بر اجرهای آخرتی، در دنیا هم نزد خلق محترم خواهد بود و چنان‌که حضرت صادق(ع) در ضمن تفسیر آیه «فمن كان يرجو لقاء ربه» می‌فرماید شخص، کار نیکی می‌کند که در آن رضایت خدا را نخواسته، بلکه منظورش مدح و ثنای خلق است و میل دارد که مردم عملش را بشنوند این کسی است که در عبادت پروردگارش شریک قرار داده سپس فرمود نیست بنده‌ای که عمل خیر خود را پنهان‌بدارد (یعنی عمل خود را فقط برای خود انجام‌دهد) تا این که بالاخره خدا آن را آشکار می‌فرماید و نیت بنده‌ای که شر خود را پنهان‌نماید به این که در باطن، قصدش مدح خلق باشد، مگر عاقبت خدای تعالی شرش را ظاهر می‌فرماید (دستغیب، ۱۳۸۸: ۸۰).

هرچند واژه اخلاص در قرآن به کار نرفته، ولی مشتقات آن ۳۱ بار در قرآن آمده‌است که باصراحت، موضوع اخلاص را مطرح می‌کند. از این موارد برخی واژگان مانند: مخلصین به فتح و کسر لازم آمده- است، و گاهی این دو واژه را به یک معنی گرفته‌اند و تفاوتی میان آن قائل نشده‌اند، و گاهی قائل به تفاوت شده‌اند و گفته‌شده مخلصین به کسر لام به کسانی می‌گویند که در حال خودسازی و خالص نمودن دین از ناخالصی هستند، ولی مخلصین به فتح لام در عرف قرآن به کسانی می‌گویند که از ابتدای آفرینش به دلیل صفای باطن، ادراکات درست، سلامت روان و قلب‌های سلیم دارای ویژگی اخلاص‌اند و آنچه دیگران با جهاد و مبارزه با نفس به دست می‌آورند آنان همان را بلکه بالاتر از آن را از ابتدا با عنایت حق تعالی دارا بوده‌اند (المیزان، ج ۱۱: ۱۶۲).

یکی از شرایط اساسی و مهم و بسیار ارزشمند در عبادت اخلاص است و آن هم اخلاصی که همراه با نیت پاک باشد. آن قدر اخلاص در عبادت اهمیت دارد که می‌توان گفت هر عمل و عبادتی بدون اخلاص و خلوص نیت نه تنها باعث نزدیک شدن به درگاه الهی نمی‌شود، بلکه بنده را از خدا دورتر می‌سازد. در آیات قرآن و روایات و سخنان بزرگان دین و طریقت این موضوع بسیار مورد توجه قرار گرفته به طوری که کاملاً آشکار است و سخنانی به دل نشسته که سرچشمه آن خلوص نیت و

صدق و راستی بوده است. اخلاص و پاکی ذات مهمترین اصل است و این پاکی حاصل نمی‌شود مگر این‌که به سرچشمه‌ای پاک متصل باشد. بنابراین بهترین و ارزشمندترین منبع مهم که می‌توان ردّ اخلاص و نیت پاک و صادق را دنبال کرد، همین معجزه الهی قرآن کریم است. در آیات متعددی ریا و اخلاص مورد توجه و تأکید بوده است که در اینجا به تعدادی از آنان اشاره می‌شود:

۱- یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانَ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (بقره/ آیه ۲۶۴) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! صدقات خود را با منت و آزار، باطل نسازید؛ همانند کسی که مال خود را برای نشان دادن به مردم، انفاق می‌کند؛ و به خدا و روز واپسین، ایمان نمی‌آورد؛ [عمل] او همچون قطعه سنگی است که بر آن، [قشر نازکی از] خاک باشد؛ [و بذرهایی در آن افشاندن شود] و رگباری بر آن ببارد، [و همه خاک‌ها و بذرها را بشوید] و آن را صاف [و خالی از خاک و بذر] رها کند. آن‌ها از کاری که انجام داده‌اند، چیزی به دست نمی‌آورند؛ و خداوند، گروه کافران را هدایت نمی‌کند.

۲- وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا (نساء/ آیه ۳۸)

۳- وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (بقره/ آیه ۲۶۵).

و مثل (صدقات) کسانی که اموال خویش را برای طلب خشنودی خدا و استواری روحشان انفاق می‌کنند، همچون مثل باغی است که برفراز پشته‌ای قرار دارد (که اگر) رگباری بر آن برسد، دوچندان محصول برآورد، و اگر رگباری هم بر آن نرسد، باران ریزی (برای آن بس است)، و خداوند به آنچه انجام می‌دهید بیناست.

۴- وَمَا مَرُّوا إِلَّا لِيُعْبَدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ خُنَفَاءَ وَيَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ (بینه/ آیه ۵) به آن‌ها دستوری داده نشده بود جز این که خدا را بپرستند درحالی‌که دین خود را خالص کنند و از شرک به توحید بازگردند نماز را برپادارند و زکات را بپردازند؛ و این است آیین مستقیم و پایدار.

اخلاص در روایات متعددی نیز مورد توجه قرار گرفته از باب نمونه امام علی (ع) در حدیثی می‌فرماید «طوبی لمن اخلصه الله العباده و الدعاء و لم يشغل قلبه بما تری عیناه و لم ينس ذکر الله بما تسمع اذناه و لم يحزن صدره بما اعطى غيره»؛ خوشا به حال کسی که عبادت و دعایش را برای خدا خالص کند، و قلب خود را به آنچه می‌بیند مشغول ندارد و یاد خدا را به آنچه می‌شنود به فراموشی نسپرد، درونش به خاطر نعمت‌هایی که به دیگران داده است، غمگین نشود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۷۲).

نبی مکرم اسلام حضرت محمد (ص) در نکوهش دورویی و ریا فرموده است:

بِسِّ الْعَبْدِ عَبْدٌ هُمْزَةٌ يُقْبَلُ بَوَجْهِهِ وَ يُدْبِرُ بَوَجْهِهِ! (آدم دورو تا چه اندازه پست و نکوهیده است، در حضور یک چهره دارد و در غیاب چهره‌ای دیگر) (الشهاب فی الحکَم والأَداب: ۱۸)
امام رضا(ع) درباره یک کار نیک و پنهانی که از روی اخلاص و بدون ریا باشد می‌فرماید:
الْمُسْتَتِرُ بِالْحَسَنَةِ تَعْدِلُ سَبْعِينَ حَسَنَةً (یک کار نیک پنهانی، با هفتاد کار نیک [علنی] برابری می‌کند)

امام جعفر صادق(ع) نیز در حدیثی ریا را از مصادیق شرک دانسته و فرموده است:
هر ریائی شرک است. هرکس برای مردم کار کند، اجر او بر مردم است. و هرکس برای خدا کار کند، اجر او بر عهده خداوند است (کافی، ج ۲: ۲۹۳).

فَبِعِزَّتِكَ لَأَعُوذَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ (ص / آیات ۸۳-۸۲)
(۸۲) ابلیس گفت: به عزت تو سوگند که قطعاً همه انسان‌ها را به بیراهه می‌کشانم.
(۸۳) مگر از میان ایشان آن بندگانت که برای تو خالص شده‌اند به گونه‌ای که نه من در آن بهره‌ای دارم نه غیر من.

چنانچه در آیات و احادیث فوق مشاهده می‌شود ریا خصلتی نکوهیده و مذموم است که انسان را به تباهی سوق می‌دهد و یکی از مهمترین عوامل بدبختی انسان به‌شمار می‌رود زیرا ریا ارزش عمل را از بین برده و سبب دوری انسان از تقرب به درگاه الهی می‌شود. آنچه از آیات و روایات برمی‌آید مبین این حقیقت است که اگر عمل برای رضای خدا نباشد، ثوابی به دنبال نخواهد داشت زیرا چنین عملی فقط برای رضای نفس و تظاهر و خودنمایی است. عمل زمانی ارزشمند است که با نیت خالص و برای جلب رضایت حضرت حق باشد و هیچگونه چشمداشتی برای انجام آن وجود نداشته باشد.

ادبیات و اخلاق و ارزش‌های اخلاقی

ادبیات ابزاری برای انتقال مفاهیم، اندیشه‌ها، افکار، عواطف و احساسات به دیگران است که همواره در زندگی انسان نقش مهم و غیرقابل انکاری داشته است. ادبیات در برگیرنده همه ابعاد زندگی بشر است. عشق و عشق ورزی، دوستی و محبت، ایثار و فداکاری، عدالت و ظلم ستیزی، مردی و مردانگی، ... مفاهیمی هستند که به اشکال مختلف در ادبیات ملل مختلف جهان مورد توجه و تاکید بوده است و شعرا، ادبا و نویسندگان همواره تلاش کرده اند تا در قالب کلمات و جملات شیوا و دلنشین منادی و مروج این مفاهیم و اندیشه‌ها برای جامعه خود باشند. ادبیات هنوز هم یکی از مهمترین عوامل هویت‌بخش ملل و اقوام مختلف به‌شمار می‌رود که هیچ عامل دیگری نتوانسته است جایگاه آن را تصاحب نماید (حصار کی، ۱۳۹۸). هدف غایی ادبیات، تاثیر بر نفوس است و یکی از راه‌های تاثیر بیشتر، توجه به جنبه‌های جمال‌شناسانه است، زیرا انسان ذاتاً دوستدار زیبایی است و حتی تعلیم در شیوه‌های آموزشی انبیاء نیز مستقیم نبوده و با رعایت اصل زیبایی‌شناسی است. آموزش

فضایل انسانی و اخلاق‌گرایی بر سراسر ادبیات ایران حاکم است و از گذشته‌های بسیار دور بر جنبه تعلیمی ادبیات توجه و تأکید شده است. راز ماندگاری زبان و ادبیات فارسی، با وجود فرازونشیب‌های گوناگون، در سودمند بودن آنهاست که از آن تعبیر به «کارکرد» می‌شود (رضازاده قرآن، ۱۳۹۶: ۱۱۰).

ادبیات به‌عنوان یک ابزار کارآمد در همه ادوار تاریخی بشر چه به‌شکل شفاهی و چه به‌شکل مکتوب نقش مهم و غیرقابل‌انکاری در ترویج اندیشه‌های اجتماعی به‌ویژه در باب اخلاق و ارزش‌های اخلاقی داشته است. آثار ادبی دربرگیرنده افکار و اندیشه‌ها کسانی است که از متن اجتماع برخاسته و مسائل و مشکلات جامعه خود را درک کرده و همواره بر آن بوده‌اند تا با بهره‌گیری از قوه خلاقه خود و در قالب‌های مختلف نوشتاری، راوی چنین مسائل و مشکلاتی باشند که با نگاهی به آثار ادبی ایران و جهان این واقعیت آشکار می‌شود که شاعران و ادبا همیشه به فضائل و رذائل جامعه توجه خاص داشته‌اند و در آثار خود تلاش کرده‌اند تا به جنگ رذائل اخلاقی و ترویج فضائل بروند و از این طریق به سالمسازی جامعه کمک‌کنند.

اندیشه‌های اجتماعی حافظ

شعر حافظ درست مثل مینیاتوری است که چشم بیننده‌ای چنان مسحور فضای خیال‌انگیز آن می‌شود که به جزئیات کار نمی‌پردازد، و دیگری د برابر ریزه‌ریزه بازی رنگ‌ها و حرکات قلم‌موی هنرمند بازمی‌ایستد و خیره‌می‌شود و کمتر به مجموعه اثر می‌پردازد (ریاحی، ۱۳۶۸: ۸۶). هنر و ادبیات، یکی از صادق‌ترین اشکال و تجلی تاریخ یک ملت است. شاعران و هنرمندان، وجدان و صدای زمانه‌شان هستند. تغییرات و دگردیسی‌ها اجتماعی و تاریخی، اگر اصالت و موضوعیت داشته باشند در قلمرو ادبیات نیز وارد می‌شوند. در تاریخ ایران، شعر، محمول و جلوه‌گر مصائب، تکانه‌ها و دردهای اجتماعی بی‌شماری بوده و چون رسانه‌ای فرهنگی و برنده، بسیاری از آسیب‌ها و بحران‌های تاریخی و اجتماعی این مرز و بوم را در خود ضبط و ثبت نموده است. در این میان حافظ شیرازی، به‌مثابه حافظه تاریخی و فرهنگی جامعه ایرانی و همچنین یکی از ناقدان وضعیت اجتماعی و تاریخی قرن هشتم هجری، بسیاری از دردها و آسیب‌های تاریخی و اجتماعی زمانه‌اش را دریافته و در عالم شعری به آن واکنش نشان داده است (کشاورز بیضایی، ۱۳۹۹: ۲۳۵).

پیش از هر چیز باید بپذیریم که حافظ شاعری آگاه است و شرایط و اوضاع سیاسی اجتماعی را خوب دریافته است بنابراین در آغاز بایسته است عصر حافظ شناخته و تبیین شود آن‌گاه آزاداندیشی حافظ که متأثر از شرایط مذکور است بررسی و تحلیل شود. زیرا مفاهیم و الفاظی چون می، معشوق، درویش، صوفی، محتسب، خانقاه، پیرمغان، رند و زاهد و... که بخشی از جهان‌بینی حافظ را تشکیل می‌دهند در شعر او از بسامد بالایی برخوردارند که هر یک در ظاهر به زمان و مکان خاصی اشارت دارد که دانستن این زمان و مکان جهت شناسایی شعر حافظ ضروری است و در یک کلام شعر حافظ

آیین‌هایی از اوضاع سیاسی اجتماعی عصر اوست. دیوان اشعار حافظ، درسنامه آزادگی است. او به آدمی می‌آموزد که چگونه آزادگی پیشه‌کند، محبت‌کند، از مواهب هستی لذت‌برد، دم را غنیمت‌شمرد، روحی بزرگ داشته‌باشد (ایزدیار، ۱۳۹۲: ۱۹). واضح‌ترین خطی که سیمای حافظ را از چهره دیگر متفکران مشخص و ممتاز می‌کند آزادی فکر است. آزادی فکر بزرگترین امتیاز انسان‌های اندیشمند است. همان‌طور که وجه‌امتیاز انسان از حیوانات قوه ادراک و وجه‌امتیاز انسان‌ها از یکدیگر ملکات و فضائل اخلاقی است، وجه‌امتیاز دانشمندان آزادی فکر است. شاخص قدر آن‌ها تنها دانش و معرفت نیست، چه‌بسا دانشمندانی در دایره معلومات وسیع خود اسیر معتقدات تلقینی بوده‌اند. مکتشفان و مخترعان، کسانی هستند که اندیشه آن‌ها در چهاردیواری معلومات مکتسبه عصر خود باقی‌نمانده است. پیشوایان روحی و همه مصلحین، مردمانی بوده‌اند که اندیشه آن‌ها از دایره امور مسلم و ثابت محیطشان بیرون بسته و آزادتر از هم‌عصران خود فکر کرده‌اند. ارزش مقام انسان در این است که بنده و زبون مقررات و آنچه در نظر همه مردم مسلم است نبوده، برای پرش فکرش حدودی وجود نداشته‌باشد (خیالی خطیبی، ۱۳۹۸: ۱۱۵).

حافظ شاعری چیره‌دست با توانایی بی‌نظیر در خلق معانی بی‌بدیل در شعر است. او نسبت به آسیب‌ها و آفت‌های اجتماعی دوران خود آگاهی و اشراف کافی داشته و همین عامل سبب‌شده تا در اشعارش اوضاع نابسامان اجتماعی آن دوره را در قالب اشعار و ابیات ناب و ماندگار روایت‌کند. استحکام معنایی و ساختاری شعر حافظ، اشعارش را بی‌بدیل و متمایز از سایر شاعران ساخته است. شعر حافظ زیبا، دلنشین و پرمحتواست و همین ویژگی‌ها باعث شده مخاطبان خاص و عام، اشعار وی را از عمق وجود درک‌کنند و از معنا و محتوای آن به شکل لذت‌بخشی بهره‌مند شوند.

ریا و اخلاص از منظر حافظ

با اینکه در شعر حافظ رنگ عرفان غلبه دارد ولی حافظ شاعری چندبعدی است و دانش و شعر و تجارب عرفانی در غزلیات او به هم رسیده است. او عارفی نکته‌سنج و متفکر و دانشی‌مردی ژرف‌اندیش و درعین‌حال شاعری خلاق و مبتکر است که عواطف و احساسات شاعرانه او پیشاپیش سخنش قرار دارد و اندیشه‌های دیگرش از جمله اندیشه‌های عرفانش را باید در پس سخن شاعرانه او دید، بنابراین اصطلاحات عرفانی در دیوانش به صورت طبقه‌بندی شده و مدرسی چون دیگر کتب عرفانی نیست زیرا پیش و بیش از انگیزه تعلیم و آموزش آموزه‌های تصوف و عرفان، هنرنمایی و اندیشه‌ورزی در کانون توجه اوست و اندیشه‌ها و تجربه‌های عرفانی خویش را به شکلی زیباشناسانه و پرنیانی در اسلیمی‌های تودرتوی زلف سخنش پیچیده است (براتی، ۱۳۹۳).

ریا و اخلاص مفاهیمی هستند که از بعد اصول اخلاقی و ارزش‌های انسانی با هم در تضادند. ریا، تظاهر به خوبی و خوب‌بودن است و فرد هرکاری را با انگیزه سود و منفعت شخصی انجام می‌دهد و

در مقابل آن اخلاص قرارداد که انجام کار صرفاً با انگیزه جلب رضایت حق تعالی و به دور از هرگونه هوی و هوس نفسانی است. این دو مفهوم به‌کرکات در آثار علمی، دینی و آثار ادب و شعرا توضیح و تفسیر شده‌اند و درباب آن‌ها آثار مکتوب فراوانی از گذشته دور تا زمان حال به رشته تحریر درآمده است. حافظ از جمله شاعران نامدار ایران زمین است که در اشعار خود توجه ویژه به اصول اخلاقی و ارزش‌های دینی و نقش آنان در زندگی بشر دارد. او به بهترین شکل ممکن به توصیف صفات و ویژگی‌هایی می‌پردازد که وجود آنان آدمی را به سوی نجات و رستگاری هدایت می‌کنند. در اشعار حافظ مضامین تعلیمی به زیباترین شکل ممکن ارائه شده‌اند. حافظ در شعر خود چنان اصول اخلاقی و ارزش‌های دینی را به تصویر کشانده است که معنا و مفهوم آن همچنان برای مخاطبان تازگی دارد. یکی از مفاهیم اخلاقی که در شعر بسیاری از شاعران مورد توجه بوده است و در شعر حافظ نیز به وضوح دیده می‌شود، ریا و اخلاص است. حافظ در شعر خود بی‌پروا ریاکاران را به چالش کشانده و گاهی به صراحت و گاهی در لفافه ویژگی‌های آنان را عیان می‌کند.

واعظان کاین جلوه در محراب و منبر می‌کنند   چون به خلوت می‌روند ان کار دیگر می‌کنند
مشکلی دارم ز دانشمند مجلس بازپرس   توبه فرمایان چرا خود توبه کمتر می‌کنند
گویا باور نمی‌دارند روز داوری   کاین همه قلب و دغل در کار داور می‌کنند

(غزل ۱۹۹)

حافظ در این شعر به صراحت از کسانی که برخلاف گفته‌هایشان عمل می‌کنند گلایه کرده و با سرزنش ریاکاران، آنان را به سرانجام و عاقبت کارشان آگاه می‌سازد تا بدانند در روز قیامت نتیجه کارشان داوری خواهد شد و ریا و رفتارهای مزورانه آنان بر همگان آشکار خواهد شد. نکته‌ای که در این چند بیت به زیبایی به آن توجه شده است ایمان و اعتقاد به جهان آخرت و تاثیر آن در دوری از ریا و ریاکاری دارد. به عبارت دیگر، از منظر حافظ اگر انسان به جهان باقی اعتقاد داشته باشد سعی خواهد کرد که از رفتارهایی که او را از بندگی خداوند دور می‌سازد، پرهیز کند.

گرچه بر واعظ شهر این سخن اسان   تا ریاورزد و سالوس مسلمان نشود
رندی آموز و کرم‌کن که نه چندان هنرست   حیوانی که نوشد می و انسان نشود

(غزل ۲۲۷)

از دیدگاه حافظ اخلاص در عمل لازمه انجام هر کاری است و تا نیت خالص و ضمیر پاک نباشد انسان نمی‌تواند به فیض الهی نائل شود. در هریک از ابیات ذیل نیز حافظ به زیبایی و بهترین شکل ممکن به ریاستیزی پرداخته است و ریا و ریاکاری را عملی زشت و ناپسند می‌داند و آن را از آفت‌ها و آسیب‌های بزرگ اجتماع می‌داند.

دلم ز صومعه بگرفت و خرقه سالوس	کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا
حافظ مکن ملامت رندان که در ازل	ما را خدا ز زهد ریا بی‌نیاز کرد
حافظا می‌خور و رندی‌کن و خوش باش	دام تزویر مکن چون دگران قران را
دور شو از برم ای واعظ و بیهوده مگوی	من نه انم که دگر گوش به تزویر کنم
من و هم‌صحبتی اهل ریا دورم باد	از گرانان جهان رطل گران ما را بس
چاک خواهم زدن این دلق ریایی چه کنم؟	روح را صحبت ناجنس غذایی ست الیم
	(غزل ۳۶۷)

حافظ به کرات صفات و ویژگی‌های ریاکاران را به‌تصویر کشیده و سعی داشته‌است تا چهره این افراد را برای دیگران آشکار سازد. اعتقادات دینی حافظ از یک سو و باورهای اجتماعی او از سوی دیگر سبب شده‌است تا وی نقاب از چهره ریاکاران بردارد و خود و دیگران را به دوری از آنان توصیه و ترغیب کند. او در شعر خود نشان داده‌است که از ریاکاران و کسانی که ظاهر و باطن شان با هم یکی نیست، بیزار است و دورویی و ریا را سبب از بین رفتن ثواب و اجر اعمال می‌داند. حافظ به آستان دوست ارادت ویژه دارد و بر این اعتقاد است که برای این تقرب باید اخلاص سرلوحه اعمال قرار گیرد. حافظ شاعری ریاستیز با ویژگی‌های منحصر به فرد است. او یک مصلح اجتماعی است بنابراین در اشعار خود بر آن است تا آفت‌ها و آسیب‌های جامعه انسانی را به‌جهت بازشناسی و آگاهی‌رسانی پیرامون مضرات و پیامدهای منفی به شکلی زیبا ارائه کند.

نتیجه گیری

توجه به اصول اخلاقی و اعتقادات دینی از گذشته دور تا زمان حال همواره مورد توجه شعرا و ادبا بوده است و به عبارت دیگر، ادبیات رسانه‌ای مناسب برای ترویج و اشاعه شعائر و ارزش‌های انسانی و مذهبی بوده است. ارزش‌ها و باورهای دینی باعث اصلاح جامعه و به تبع آن حرکت در مسیر راستی و درستی است. شعرا و نویسندگان ادبی از جمله کسانی هستند که نقش مهمی در بسط و گسترش تعالیم دینی دارند و به همین دلیل نیز شناخت آنان از اصول و ارزش‌های انسانی و دینی بر موفقیت آنان در این مسیر بسیار حائز اهمیت است. با نگاهی به تاریخ و ادبیات ایران زمین این حقیقت آشکار می‌شود که شاعران در طول تاریخ عنایت ویژه‌ای به تعالیم دینی داشته‌اند و با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم و احادیث و روایات ائمه معصوم، نکات آموزنده فراوانی را به نسل‌های بعد از خود انتقال داده‌اند. سعدی، مولوی، حافظ، فردوسی،... از جمله شاعرانی هستند که با تمسک به مبانی و اصول دین مبین اسلام، سهم فراوانی در ادبیات دینی این سرزمین داشته‌اند.

اخلاص و ریا، دو مفهومی هستند که حافظ در شعر خود به بدان‌ها پرداخته است. از نگاه حافظ هر عملی که در آن اخلاص وجود نداشته باشد، ریاکاری است و انسان را از تقرب به درگاه خداوند دور می‌سازد. از نگاه وی نیرنگ و ریا از ارزش‌های انسانی می‌کاهد و موقعیت فرد را دچار تزلزل می‌کند. وی ایمان قلبی را لازمه اخلاص دانسته و بر این باور است که بدون ایمان قلبی آسایش و آرامش از میان می‌رود و انسان دچار تشویش خاطر می‌شود. در شعر حافظ بیزاری از ریا و ریاکاری موج می‌زند. او دشمن سرسخت ریا و ریاکاری است و بر این اعتقاد است که ریاکاری مانع از اخلاص در انجام عمل می‌شود و این همان نکته‌ای است که در تعالیم دین مبین اسلام نیز مورد تأکید می‌باشد.

منابع و مأخذ

- ۱- آقامیری، سیده طاهره (۱۳۸۳)، نمای شخصیت در فرهنگ‌نامه ایمان و کفر در قرآن، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ۲- احمدی، شهرام، طالبی؛ ولنی، مریم (۱۳۹۵)، بازتاب اندیشه‌های ملامتی در شعر فخرالدین عراقی، فصلنامه مطالعات انتقادی ادبیات، دوره دوم، شماره پنجم، ۳۳-۵۲.
- ۳- اسماعیلی، زیبا؛ نقدی، لیلا (۱۳۹۹)، بازتاب اندیشه ملامتی در دیوان غزالی مشهدی، ششمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران، تهران.
- ۴- اللهیاری‌زاده ریا، محمدرضا، جلیلی، رضا، رضازاده زوارم، محمد (۱۳۹۹)، انعکاس ریا و تزویر در کلیات عبید زاکانی، پژوهشنامه اورمزد، شماره ۵۱، ۲۱۵-۱۹۷.
- ۵- ابن‌فارس؛ معجم مقاییس اللغة، المكتب الاعلام الاسلام، ۱۴۰۴ هـ ق، ج ۲.
- ۶- ایزدیار، محسن (۱۳۹۲)، بررسی آزاداندیشی در شعر حافظ، فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، دوره ۴، ش ۱۵، ۳۸-۱۵.
- ۷- براتی، محمود (۱۳۹۳)، وقت حافظ، نشریه پژوهش‌های ادب و عرفانی (گوهر گویا) سال نهم، ش ۱، ۱۲۸-۹۹.
- ۸- بطحایی گلپایگانی، سید حسن، ۱۳۹۲، جستاری در مفهوم‌شناسی و گستره اخلاص در قرآن، فصلنامه پژوهش‌نامه معارف قرآنی ۴ (۱۲)، ۹۷-۱۱۶.
- ۹- حسن‌لی، کاووس (۱۳۹۷)، باز نمود ریاکاری حافظ شیرازی در شگردی متفاوت (یک سخن با دو معنای متضاد)، مجله مطالعات ایرانی، سال ۱۷، ش ۳۴، ۸۷-۵۷.
- ۱۰- حصارکی، محمدرضا (۱۳۹۸)، ادبیات فارسی و نقش آن در نهادینه‌سازی و ترویج اخلاق و ارزش‌های اخلاقی، پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران (با رویکرد فرهنگ مشارکتی)، تهران: خانه فرهنگ مشارکتی ایران.
- ۱۱- حسینی خامنه‌ای، علی (۱۳۷۲)، شعر، جهانی‌بینی و شخصیت حافظ، مجله ادبستان، شماره ۴۴، ۱۱-۶.
- ۱۲- خیالی خطیبی، احمد (۱۳۹۸)، بررسی تقابل‌های اجتماعی در برخی اشعار حافظ، دوفصلنامه علمی- تخصصی زبان و ادبیات فارسی شفای دل، س ۲، ش ۴، ۱۲۲-۱۰۷.

- ۱۳- دانشی، مریم (۱۳۸۳)، اخلاص در بینش قرآنی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ۱۴- درگاهی، محمود (۱۳۷۹)، رسول آفتاب (مولوی از شریعت تا شوریدگی)، تهران: امیرکبیر.
- ۱۵- دستغیب، عبدالحسین (۱۳۸۸)، گناهان کبیره، قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالکتاب.
- ۱۶- رضازاده قزآن، مهدی (۱۳۹۶)، کارکرد زبان و ادبیات فارسی در ترویج و تعمیق معنویت (با تأکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری)، دو فصلنامه اندیشنامه ولایت، سال ۳، شماره ۶، ۱۳۰-۱۰۹.
- ۱۷- ریاحی، محمدامین (۱۳۶۸)، گلگشت در شعر و اندیشه حافظ، تهران: انتشارات علمی.
- ۱۸- عبادی، کرم، پاشاپور، محمدرضا (۱۳۸۸)، مفاهیم اخلاص و اوصاف مخلصین (از منظر مثنوی مولوی)، فصلنامه تخصصی عرفان، سال ششم، شماره ۲۱.
- ۱۹- عشق‌آبادی، زهرا (۱۳۸۹)، بهره‌گیری مثنوی از اصول اخلاقی نهج‌البلاغه، فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه، شماره ۲۸-۲۷.
- ۲۰- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۰)، تفسیرالمیزان، ترجمه محمدجواد حجتی‌کرمانی، محمدعلی کرامتی‌قمی، تهران: بنیاد علمی فکری علامه طباطبایی، رجاء.
- ۲۱- طباطبایی، جواد (۱۳۸۷) زوال اندیشه سیاسی در ایران. چاپ هشتم. تهران: کویر.
- ۲۲- فوشه کور، شارل؛ هنری دو (۱۳۷۷)، اخلاقیات: مفاهیم اخلاقی در ادبیات فارسی، ترجمه محمدعلی امیرمعزی و عبدالحمید روح‌بخشان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- ۲۳- قیصری، حشمت، مهری‌نژاد، سیده رقیه (۱۳۹۴)، تأثیرپذیری حافظ از نظامی در آموزه‌های اخلاقی و تعلیمی، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، س ۷، ش ۲۶، صص ۱۵۶-۱۲۹.
- ۲۴- کشاورز بیضایی، محمد (۱۳۹۹)، بررسی آسیب‌های اجتماعی و تاریخی قرن هشتم هجری در شعر حافظ شیرازی، دو فصلنامه ادبیات و مطالعات میان رشته‌ای، سال ۲، ش ۳، صص ۲۵۹-۲۳۵.
- ۲۵- محمدی‌وایقانی، کاظم (۱۳۸۶)، مولانا و ترجمه آیات قرآن، کرج: نجم کبری.
- ۲۶- مرجع زاده، سعیده، شریف پور، عنایت الله، امیری خراسانی، احمد (۱۳۹۶)، ریا و تزویر و انعکاس آن در اشعارجامی، دو فصلنامه کاوش نامه، س ۱۸، ش ۳۴، ۱۵۷-۱۲۷.
- ۲۷- مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار، انتشارات صدرا، چاپ هشتم، ۱۳۷۸ ش، ج ۲.
- ۲۸- مقیمی، حسین (۱۳۸۵)، ریاستیزی در شعر حافظ یا جدال حافظ با ریاکاران، شیراز: نوید شیراز.
- ۲۹- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۹)، آیات اخلاقی، گردآوری و تنظیم سیدحسین همتیان، علی‌اصغر همتیان، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع).

Reflection of Hypocrisy and Sincerity in Hafez's poetry

Mohammad Reza Hesaraki

*Assistant Professor, Persian Language and Literature, Share Ghods Branch,
Islamic Azad University, Share Ghods, Iran, *Corresponding Author.
m.r.hesaraki@gmail.com*

Abstract

Moral thoughts have a special place in Hafez's poetry. Hafez's poetry is full of moral and human concepts and values, each of which is a lesson in life for human beings. Hafez's moral advice, many of which are rooted in the teachings of Islam Hafez is a poet of pure human ideas whose spirituality is rooted in the verses of the Qur'an and the hadiths and narrations that society leads to moral virtues. Hafez's poems on morality and moral values are so beautifully and artistically composed that he can be considered as a sociologist with a style in the field of cultural and social harms. This descriptive-analytical research aims to study hypocrisy and sincerity from the perspective of verses and hadiths and explain their meaning and concept, to study the perspective of this great poet by providing poetic evidence about these two features.

Keywords:

.hypocrisy, sincerity, perspective, Persian poetry, Hafez

